

Київський університет імені Бориса Грінченка

Наталія Бабич

**ФОНЕТИКА ТА ФОНОЛОГІЯ
З ОСНОВАМИ АУДІОЛОГІЇ**

*Навчально-методичний посібник
для майбутніх логопедів*

Київ – 2022

УДК 811.161.2'34+ 612.85](075.8)
Б125

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 6 від 22 червня 2022 р.)*

Автор:

Бабич Н.М., доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук.

Рецензенти:

Омельченко І. М., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Яремченка НАПН України;

Близнюк К.Р., кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Києво-Могилянська Академія»;

Тищенко Л.А., директор дошкільного навчального закладу (ясла-садок) №9 комбінованого типу Деснянського району міста Києва, кандидат педагогічних наук.

Б125 **Бабич Н.М.**

Фонетика та фонологія з основами аудіології: навчально-методичний посібник для майбутніх логопедів. — Київ : ТОВ «Альянт», 2022. — 294 с.

У навчально-методичному посібнику висвітлені питання фонетики і фонології сучасної української мови, основ аудіології. Зокрема розглянуто класифікацію звуків з погляду творення, поширення у просторі та сприймання; основні положення та поняття з анатомії, фізіології органів мовлення та слуху; орфоепічні норми сучасної української мови; поняття білінгвізму і двомовності та використання діалектів на території України. Посібник дозволить здобувачам оволодіти знаннями та практичними навичками аналізу свого та чужого мовлення відповідно до еталонної вимови, оцінювання фонетичного портрету особистості на перших етапах формування базових знань про мовленнєві процеси, ознайомить зі змістом теоретичних питань, практичних завдань та підсумкового контролю, отримати інформацію щодо додаткової літератури.

Посібник розрахований на студентів, які здобувають освітній ступінь бакалавра спеціальності 016 Спеціальна освіта спеціалізації 016.01 Логопедія, вчителів-логопедів, спеціальних педагогів.

Малюнки — *Ірина Сідорченко*

ISBN 978-617-7819-30-0

© Бабич Н. М., 2022

ЗМІСТ

Передмова	5
Опис дисципліни «Фонетика і фонологія з основами аудіології»	9
Умовні позначки	20
МОДУЛЬ I.	
АНАТОМІЯ І ФІЗІОЛОГІЯ МОВЛЕННЄВОГО АПАРАТУ ТА СЛУХОВОЇ СИСТЕМИ	21
ТЕМА 1. Виникнення звуків, їх основні характеристики. Характеристика мовленнєвих сигналів. Будова артикуляційного апарату	21
Теоретичний блок	21
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	43
Рекомендована література до теми 1	45
ТЕМА 2. Будова слухової системи. Виникнення слухових відчуттів.	46
Теоретичний блок	46
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	72
Рекомендована література до теми 2	75
Тестовий контроль до модуля I	76
МОДУЛЬ II.	
ФОНЕТИКА. ФОНОЛОГІЯ	83
ТЕМА 3. Фонетика як наука. Аспекти вивчення звуків мови. Творення звуків	83
Теоретичний блок	83
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	106
Рекомендована література до теми 3	107
ТЕМА 4. Фонологія. Фонологічна система української літературної мови	109
Теоретичний блок	109
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	125
Рекомендована література до теми 4	127
Тестовий контроль до модуля II	128
МОДУЛЬ III.	
СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	133
ТЕМА 5. Система голосних фонем сучасної української мови	133

Теоретичний блок	133
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	142
Рекомендована література до теми 5	144
ТЕМА 6. Система приголосних фонем сучасної української мови.	146
Теоретичний блок	146
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	153
Рекомендована література до теми 6	154
ТЕМА 7. Фонологічна інтерпретація змін звуків у мовному потоці	156
Теоретичний блок	156
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	170
Рекомендована література до теми 7	172
Тестовий контроль до модуля III	173
МОДУЛЬ IV.	
ФОНЕТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВЛЕННЄВОГО	
ПОРТРЕТУ ОСОБИСТОСТІ	180
ТЕМА 8. Фонетичний портрет особистості	180
Теоретичний блок	180
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	187
Рекомендована література до теми 8	191
ТЕМА 9. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови.	192
Теоретичний блок	192
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	208
Рекомендована література до теми 9	210
ТЕМА 10. Фонологічні аспекти білінгвізму або двомовності	
в українській мові	212
Теоретичний блок	212
ПРАКТИЧНИЙ БЛОК	234
Рекомендована література до теми 10	236
Тестовий контроль до модуля IV	237
Глосарій	241
Список використаних джерел	253
Додатки	257

ПЕРЕДМОВА

Створення курсу «Фонетика та фонологія з основами аудіології» базувалося на основі ретельного вивчення міжнародного досвіду підготовки логопедів у закладах вищої освіти. Де на початку навчання здобувачів вчать слухати і аналізувати мовлення інших, звертати увагу на всі аспекти, що характеризують мовленнєвий портрет особистості. Ця навичка важлива саме на перших етапах формування професійних навичок, адже фахівець, який вже на перших етапах розмови звертає увагу на кожну дрібницю і аналізує мовленнєву продукцію зможе ефективно визначати рівень функціонування мовлення і розробляти логопедичну стратегію супроводу.

Навчально-методичний посібник «Фонетика та фонологія з основами аудіології» підготовлений для здобувачів, які навчаються за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта» спеціалізацією 016.01 «Логопедія» для курсу «Фонетика та фонологія з основами аудіології».

Посібник включає теоретичні проблеми та практичні основи розуміння звукової будови української мови; основні положення та поняття з анатомії, фізіології органів мовлення та слуху; основні поняття фонетики і фонології, дифереціацію понять «фонема»/«звук»; класифікацію звуків та фонем сучасної української літературної мови; фонетичні зміни в мовленнєвому потоці; орфоепічні норми сучасної української мови; поняття білінгвізму і двомовності та використання діалектів на території України. Посібник націлений на вироблення у здобувачів практичних навичок аналізувати свою і чужу вимову, виявляти відхилення та аналізувати їх на основі отриманих знань.

У процесі вивчення дисципліни забезпечується формування у студентів різностороннього аналітичного мислення у сфері

мовознавства, лінгвістики, фонетики, фонології тощо, набуття навичок аналізу фонетичного портрету особистості. Побудова і логіка викладу матеріалу дають можливість розкрити особливості творення і сприймання звуків мовлення, які існують у цілісності як явище артикуляційне, акустичне й перцептивне. Це дає здобувачам розуміння, що звуки необхідно досліджувати з погляду творення, сприймання та існування (поширення) в просторі. Разом з тим це дає змогу критично осмислити, пояснити специфіку природи та функціонування фонетичних одиниць, сегментних і надсегментних характеристик, їх лінгвістичну сутність в процесі мовлення.

У модулі I, який присвячений анатомії і фізіології мовленнєвого апарату та слухової системи, на доступному рівні висвітлено питання будови та функцій основних ділянок центрального й периферичного мовленнєвого апарату та слухової системи. Розкрито питання виникнення звука як фізичного явища та його характеристик, які можуть бути порушені при різних формах мовленнєвих дисфункцій. Не менш важливими питаннями, з якими будуть зустрічатися майбутні логопеди, є виникнення слухових відчуттів, вплив акустичних умов на сприймання мовлення, знання основ психоакустики та аудіології. Ці знання забезпечать здобувачів розумінням особливостей утворення звуків мовлення та їхнього сприймання, формування можливих дисфункцій та їхній вплив на функціонування дитини. А це в свою чергу допоможе їм вибудовувати ефективну стратегію логопедичного супроводу.

Модуль II, який присвячений питанням фонетики та фонології, на доступному рівні активізує вивчені раніше знання щодо класифікації голосних і приголосних звуків та поглибить розуміння фізичної природи звуків, їхніх акустичних властивостей та аспектів вивчення в мовленні. Здобувачі отримують важливі базові знання щодо артикуляційного аспекту вивчення звуків мови, розуміння артикуляційної бази утворення кожного звуку та фаз артикуляції. Цей модуль формує професійні

навички логопеда щодо розуміння функціонування органів артикуляції та особливостей творення звуків.

У модулі III, який детально описує фонологічну систему сучасної української літературної мови та інтерпретацію змін звуків у мовленнєвому потоці, формує важливі базові знання про еталонну вимову звуків української мови, вміння читати артикуляційні профілі, чути і бачити еталонну та порушену вимову звуків. Також в цьому модулі висвітлюються питання фонологічної інтерпретації звуків у мовленнєвому потоці (модифікація, чергування, асиміляція, дисиміляція, акомодация, редукція тощо), що важливо як для формування власного мовлення логопеда так і для його професійної діяльності.

Модуль IV, який розглядає питання опису фонетичного портрету, орфоепічних норм сучасної української мови та фонологічних аспектів білінгвізму та двомовності, формує в першу чергу практичні навички здобувачів спостерігати, слухати і чути співрозмовника, визначати основні показники і характеристики мовлення особистості, бути уважним до використання орфоепічних правил. Також розглядаються аспекти білінгвізму, двомовності та діалектів, які мають знати логопеди, адже ці явища часто зустрічаються в професійній діяльності.

Структура підручника включає теоретичну і практичну частину та список рекомендованої літератури до кожної теми. На початку підручника є умовні позначення, які акцентують увагу на видах діяльності із запропонованою інформацією. В практичній частині є різнопланові завдання, спрямовані на перевірку засвоєння студентами теоретичного матеріалу та формування практичних навичок в цікавій інтерактивній формі роботи. До посібника включено короткий словник термінів та додатки, що містять довідкові матеріали.

Все, що викладено у посібнику — це початок захоплюючої подорожі у майбутню професію, де на початку шляху майбутні логопеди не тільки поглиблять свої знання із наук мовознавчого циклу, а й навчаться слухати себе, чути своє мовлення, ро-

зуміти шляхи для самовдосконалення. А також слухати, чути і бути уважним до мовлення співрозмовників, адже не дарма Сократ говорив: «Заговори, щоб я тебе побачив».

Посібник буде корисний як для здобувачів і слухачів курсів підвищення кваліфікації, фахівців-практиків, так і для непрофесіоналів, хто бажає навчитися аналізувати мовлення, виявляти відхилення від орфоепічних норм та описувати фонетичний портрет особистості.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

Теоретичний блок

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Дискусія

Проект

Пошукове завдання

Коротке повідомлення

Бліц-питання

Скарбничка
майбутнього логопеда

Важливо знати і
розуміти

Відео-кейс
(навчальний,
практичний, для
обговорення)

Практичний кейс

Дослідницьке питання

Творче завдання
професійного
спрямування

МОДУЛЬ I.

АНАТОМІЯ І ФІЗІОЛОГІЯ МОВЛЕННЄВОГО АПАРАТА І СЛУХОВОЇ СИСТЕМИ

ТЕМА 1

ВИНИКНЕННЯ ЗВУКІВ, ЇХ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ. ХАРАКТЕРИСТИКА МОВЛЕННЄВИХ СИГНАЛІВ. БУДОВА АРТИКУЛЯЦІЙНОГО АПАРАТУ

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

1. Виникнення звуків, їх характеристика

- ✓ *Згадайте, що Ви знаєте про звук?*
- ✓ *Чому майбутній логопед має знати, як виникає звук та які він має характеристики?*

Звук виникає в результаті коливання будь-яких предметів із певною частотою. Простір, у якому поширюється звук, називається *звуковим полем*. Звуки багатьох музичних інструментів — результат коливання натягнутих струн (гітара, скрипка, піаніно) або натягнутої шкіри (барабан). *Звук голосу людини* — результат коливання голосових зв'язок у гортані під дією стру-

меня повітря, що видихається. Ці звукові коливання поширюються повітрям і потрапляють у вухо.

Основні *характеристики звуків*:

- 1) інтенсивність (одиниця виміру — децибел, дБ);
- 2) частота коливань (одиниця виміру — герц, Гц);
- 3) спектр;
- 4) тривалість;
- 5) фаза.

Частота звука вимірюється кількістю повних коливань (циклів) за секунду — цикл/сек. Цю одиницю називають також герцом (Гц). Частота обернено пропорційна тривалості періоду коливання. В акустиці всі коливання поділяються на три категорії [5, с. 22]:

- 1) дозвукові коливання або інфразвуки із частотами менше 20 Гц;
- 2) звукові або власне звуки із частотами від 20 до 20 000 Гц (20 кГц);
- 3) надзвукові або ультразвуки із частотами понад 20 кГц.

Зазначений розподіл коливальних процесів пов'язаний тільки з фізіологічними особливостями людського слуху, що сприймає коливання саме звукових частот.

Швидкість поширення звуку залежить від пружних властивостей середовища, у якому поширюється звукова хвиля, і в меншому ступені від температури й деяких інших чинників. Наприклад, швидкість звуку в повітрі за температури 18°C дорівнює приблизно 340 м/с, а в морській воді, коли температура 0°C — 1550 м/с. Отже, у воді акустичний опір набагато більший, ніж у повітрі, і швидкість звуку також значно вища [5, с. 23].

Суб'єктивна ознака частоти звуку — його *висота*. Чим більша частота звуку (чим більша кількість коливань за секунду), тим вище він сприймається людиною.

Висота звуку визначається частотою коливань першого гармонійного тону, тобто найнижчого тону. Здатність до сприймання високих тонів залежить від віку людини. Після 50-ти ро-

ків верхня межа слухового сприйняття починає опускатися, приблизно до 5000 Гц [5, с. 23].

Інтенсивність звуку — характеристика сили звуку. Одиниця виміру інтенсивності звуків — децибел — відносна величина, яка позначає рівень звуку, виражений у логарифмічній шкалі.

Таблиця 1

Інтенсивність звуків оточення та мовлення

Звук	Інтенсивність звуку, дБ (1 м від вуха)
Ледве чутний звук (поріг слуху)	0
Шелест листя	10
Шепіт на відстані 1 м від вуха	15–20/25–30
Тихе мовлення	30–40
Мовлення нормальної гучності	60
Гучне мовлення	70
Оркестр, гучна музика по радіо	80
Крик (біля вуха), шум потягу, мотоцикла	90
Шум потягу в метро	90
Шум двигуна літака	120

Поріг чутності звуків — це мінімальне розходження у висоті двох звуків, яке може бути сприйняте людським вухом. Слуховий апарат людини найбільш чутливий до звуків із частотою коливань від 1000 до 3000 Гц. Діапазон слухового сприймання у тварин набагато ширший. Наприклад, собаки можуть чути високі звуки частотою до 50000 Гц [5, с. 23].

Суб'єктивна ознака інтенсивності звуку — *гучність* — характеризує силу слухових відчуттів людини під час сприймання звуку. Гучність звуку зростає зі збільшенням інтенсивності звуку (рис.1 (а)).

Навчально-методичне видання

Наталія Бабич

ФОНЕТИКА ТА ФОНОЛОГІЯ З ОСНОВАМИ АУДІОЛОГІЇ

Підписано до друку 27.07.2022 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 17.
Наклад 200 пр.

ТОВ «Альянт»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6749 від 08.05.2019 р.

08130, Київська обл., Києво-Святошинський р-н,
с. Петропавлівська Борщагівка,
вул. Соборна, 10-Г, прим. 201
Тел. (099) 980-14-97
E-mail: happydruk201@gmail.com